

Předmluva k českému vydání

Jméno skladatele **Viktora Ullmanna** (1898 Těšín–1944 Osvětim) začala česká hudební veřejnost poprvé vnímat v devadesátých letech 20. století, kdy se na našem území objevily první koncertní a operní produkce s jeho hudbou, i když jejich původci byli zpočátku pouze zahraniční umělci. Současně – spolu s pádem železné opony – se uvolnil přístup k fondům Památníku Terežín i dalších archivních institucí na našem území, a tím vzrostl i zájem zahraničních umělců a badatelů o umělecké, zejména hudební dění v tomto bývalém židovském ghettu. A Viktor Ullmann, který zde strávil dva poslední roky svého života a na zdejším hudebním životě se výrazně podílel, začal být spolu s Hansem Krásou, Pavlem Haasem a Gideonem Kleinem znovuobjevován, většinou však pod označením „terezínský skladatel“.

Toto označení, které u nás bohužel stále přžívá i dnes, je ale velmi povrchním „rozlišovacím znakem“, protože redukuje život a dílo těchto významných umělců pouze na tragický závěr jejich života. A přitom, s výjimkou Gideona Kleina, byli všichni jmenovaní v okamžiku své násilné smrti na prahu padesátky, tedy na vrcholu svých tvůrčích sil, a měli za sebou úspěšnou hudební kariéru v meziválečném Československu.

U Viktora Ullmanna byla situace – z domácího pohledu – o to komplikovanější, že od rozpadu habsburské monarchie až do zřízení protektorátu měl rakouské státní občanství, i když většinu meziválečných let žil a tvořil v Praze. Navíc neuměl česky, a tak byl automaticky počítán ke zdejší „německé kultuře“. Ovšem z mnoha dalších uměleckých souvislostí i jiných uměleckých oborů víme, že rozlišovat v meziválečné Praze „český“, „německý“ nebo „židovský“ je velmi pošetilé počínání, protože zejména Praha byla město v pravém slova smyslu „multikulturní“, v němž se všechny jazykové i národnostní elementy prolínaly a navzájem ovlivňovaly. A Viktor Ullmann byl, zejména ve 30. letech, v oblasti hudby vynikajícím představitelem této „multikulturnosti“ a začal být uznáván i v mezinárodním měřítku. Takže bez nadsázky jej lze označit především jako „československého“ a v užším slova smyslu „pražského“ skladatele, který měl na tehdejší hudební mapě Československé republiky své nezastupitelné a velmi významné místo.

Přestože Ullmannova hudba si od 90. let získává stále větší pozornost i domácích interpretů, v české hudební historiografii o tomto skladateli donedávna existovala většinou jen kratší publicistická pojednání, která nemohla tuto mimořádnou osobnost, její spletitý životní osud a především její mimořádné hudební dílo postihnout v úplnosti. Od 90. let se však tímto umělcem i jeho dalšími souputníky začala systematicky zabývat hudební společnost *musica reanimata*, která sídlí v Berlíně a která k osobě Viktora Ullmanna počátkem 90. let uspořádala několik mezinárodních symposií a konferencí.

Členem této společnosti byl od jejího počátku i muzikolog Ingo Schultz, který se posléze rozhodl se věnovat výhradně osobě a dílu tohoto skladatele. Výsledkem jeho mnohaletého úsilí se stala monografie, vydaná v roce 2008 v německém nakladatelství Bärenreiter, kterou nyní v českém překladu předkládáme domácím odborníkům i laickým hudebním zájemcům. Protože však od doby vzniku této práce již uplynuly určité roky, rozhodli jsme se překlad originálu v závěru ještě rozšířit „doplňkovou“ kapitolou, která postihuje nejnovější výsledky ullmannovského bádání z pera domácích autorů i shrnutí recepce Ullmannova díla v současné České republice.

Praha 2024
Magdalena Živná

TĚŠÍN 1898–1909

Dětství v posádkovém městě

Dva roky před přelomem 19. a 20. století, 1. ledna 1898, se v Těšíně (*v jeho dnes polské části Cieszyně – pozn. překl.*) narodil Viktor Ullmann. Zde se jeho rodiče po sňatku v roce 1896 nastěhovali do bytu v ulici Berggasse č. 18 (*dnes ulica Górna – pozn. překl.*), který se nacházel nedaleko rozsáhlého komplexu kasáren, v němž musel c. k. kapitán Maximilian Ullmann každé ráno nastoupit svou službu. Zatímco kasárny včetně důstojnického kasina se zachovaly, tento obytný dům byl začátkem 80. let zbořen.⁰ Maximilian započal svou vojenskou dráhu v roce 1879 jako voják pěchoty. Na přání rodičů sice předtím vystudoval čtyři ročníky akademického gymnázia ve Vídni, ale jeho cíl stát se vojákem z povolání byl pravděpodobně už tehdy pevně dán. V rámci řádných služebních lhůt byl v roce 1885 povýšen na poručíka a o čtyři roky později na nadporučíka. Z této nejranější fáze jeho důstojnické kariéry pochází také jeho jediná v současnosti známá fotografie.

Svoji pozdější manželku Malwine Billitzer zřejmě poznal už během své služby ve Vídni v letech 1894–1895. Jeho povýšením na kapitána pak byla vytvořena materiální základna pro založení rodiny. Otec Malwine, uznávaný vídeňský dvorní advokát, však trval na tom, že budoucí zeť ještě před svatbou složí tzv. sňatkovou kauci s ročními úrokovými výnosy 600 korun.¹ Protože Maximilian Ullmann by byl sotva schopen ze svého měsíčního důstojnického platu tento kapitál poskytnout, lze předpokládat, že se na uskutečnění sňatku finančně podílel také jeho otec, který žil jako továrník, později „soukromník“ v Jihlavě.

O místě narození Viktora Ullmanna kolují v německy psaných publikacích, uveřejněných po roce 1990, četné omyly a někdy až komické spekulace. Tak například jistý novinář napsal, že Ullmann se narodil „ve slezské Praze“, a v jedné biografii, vydané v roce 2002, se tvrdí: „Těšín je hlavní město provincie, ležící mezi Polskem, Československem a Německem“, které se nachází „uprostřed starého území c. a k. monarchie“.² Město sice bylo po mnoho století osídleno převážně německy mluvícím obyvatelstvem, jeho polohu na území rakouského císařství je však třeba vidět spíše jako „periferní“, totiž 20 km východně od Ostravy, v blízkosti severní hranice bývalé monarchie. Naproti tomu s Německem město souviselo pouze v letech druhé světové války, kdy byla tato část Polska prohlášena za „generální gouvrenement“ a podřízena nacistické správě.

Sepětí Těšína s osudy podunajské monarchie lze však zeměpisně a historicky vystopovat velmi záhy. Již v roce 1327 město přešlo pod lenní svrchovanost českého království a v roce 1653 připadlo Habsburkům. Přestože Marie Terezie ve „slezské válce“ proti Bedřichovi II. prohrála, Těšínsko zůstalo rakouské. Jako ta část Slezska, kterou Prusko nezabralo, tvořila oblast okolo měst Opava (Troppau), Krnov (Jägerndorf), Těšín (Teschen) a dnes polské Bielsko-Biala (Bielitz) mezi lety 1742 a 1918 tzv. Rakouské Slezsko. V důsledku své

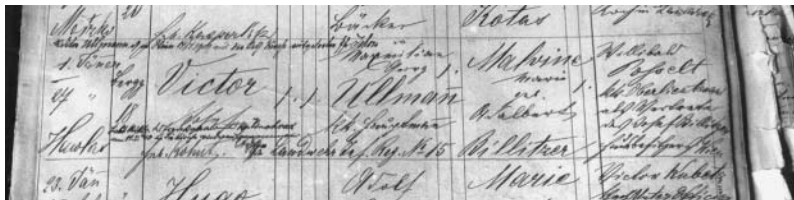

Maximilian Ullmann na jediném dochovaném vyobrazení (okolo r. 1886)

funkce sídla vojenské posádky byl Těšín na počátku 20. století obydlen převážně německy mluvícím obyvatelstvem, zatímco v okrese Těšínsko převažovalo obyvatelstvo polské. Na tuto dominanci polských obyvatel na venkovských územích, kteří byli naladěni nacionalisticky, se po konci první světové války odvolával znovuzkřížený polský stát a žádal připojení Těšínska; stejné nároky ale vznášelo i poválečné Československo, a to na základě staleté územní příslušnosti území k zemím Koruny české. Tzv. „těšínskou otázkou“, která vyvolala i krátký pohraniční ozbrojený konflikt, vyřešilo v červenci 1920 rozhodnutí spojeneckých mocností. V jeho důsledku byly město Těšín i celé Těšínsko rozděleny podél řeky Olše, vedlejšího přítoku Odry. Zatímco pravobřežní historické jádro města s posádkou, zámekem, katolickým kostelem a divadlem se začalo nazývat polsky Cieszyn, levobřežní, převážně průmyslová část nesla nyní nově vytvořený název Český Těšín.

Čeští badatelé sice už v 70. letech 20. století pátrali po stopách Ullmannova dětství v Těšíně, ovšem jenom v části města patřící od roku 1920 k Československu.³ Archiv v Českém Těšíně otázku po dokumentech o narození a školní docházce Viktora Ullmanna tedy po pravdě musel zodpovědět negativně. A staré národnostní předsudky mezi Čechy a Poláky, které se navzdory společné příslušnosti k socialistickému táboru a k Varšavské smlouvě nepodařilo zcela překonat, zabránily tehdy pátrat za hranicí, v druhé části města, což by jinak mělo být samozřejmé. Až s pomocí jednoho polského duchovního se autorovi podařilo získat přístup do archivu v polském Cieszyně, a tím i k informacím o rané fázi života Viktora Ullmanna.⁴

Viktorovi rodiče Maximilian Ullmann a Malwine Billitzer byli (podle údajů v knize

Zápis z matriky kostela sv. Máří Magdaleny o narození Viktora Ullmanna

sňatků vídeňské Židovské náboženské obce) oddáni ve Vídni 22. prosince 1895 v synagoze v ulici Seitenstettengasse. Svatba dle židovského ritu byla samozřejmostí, protože oba pocházeli z židovských rodin. V následujícím roce ale oba konvertovali k římsko-katolickému náboženství. „Na základě dodaného křestního listu fary v Mährisch Weißkirchen“ (Hranice na Moravě)⁵ se tento akt uskutečnil 21. dubna 1896. V tentýž den byl také zopakován jejich sňatek dle římsko-katolického ritu. Maximilian Ullmann tímto krokem následoval příkladu mnohých židovských občanů, kteří se – navzdory uznání „mojžíšské“ víry a jejího zrovnoprávnění s křesťanskými náboženskými obcemi Prosincovou ústavou z roku 1867 – vzdali svého vyznání, aby se důsledně a věrohodně asimilovali do společnosti habsburské monarchie. Kapitán Ullmann tím také zároveň vyhověl požadavku rakouského vojenského řádu, který sice přijímání Židů do armády připouštěl, ale další postup k vyšším hodnostem byl možný až poté, co uchazeč opustil svoji „mojžíšskou“ víru a její společenství.

Jediný dochovaný dokument z Viktorova raného dětství, ručně psaný zápis v matrice, obsahuje kromě vlastního záznamu o narození také záznam o křtu, který 27. ledna 1898 ve farním kostele sv. Máří Magdaleny provedl vrchní kaplan Franz Hawlas (1. sloupec zápisu). V zápise je také uvedeno jméno porodní asistentky, paní Kohnt (3. sloupec), která byla přítomna u tehdy obvyklého domácího porodu. Lékaře – přestože byl Viktor Malwinino první (a jediné) dítě – zřejmě nebylo zapotřebí, takže můžeme předpokládat, že porod proběhl bez komplikací. Křestní jméno dítěte se v zápisu objevuje ve formě „Victor“, tehdy obvyklé v německy mluvících částech monarchie. Ullmann sám své jméno ale v této podobě nikdy neužíval, ve všech dochovaných rukopisných pramenech včetně

Rodiče

Maximilian Georg Ullmann se narodil 15. prosince 1861 v Brtnici na Moravě (Pirnitz) v okrese Jihlava a zemřel 20. března 1938 ve Vídni. Jeho sestra Sophie, narozena v roce 1872, se vdala za technického radu Felixe Kasslera (nar. 1872), který byl jako Maximilianův švagr ustanoven správcem pozůstalosti. O Viktorových prarodičích z otcovy strany je známo jen několik faktů z Maximilianova vojenského spisu, a to jejich jména – Josef Ullmann a Jeanette, roz. Suchy. Josef Ullmann byl továrníkem (jinde uváděn jako „majitel továrny“ nebo „soukromník“). Maximilian Ullmann nastoupil vojenskou službu 6. prosince 1879. Malwine Marie Ullmann (roz. Billitzer) se narodila 8. září 1873 ve Vídni a zemřela 5. října 1940 v Praze. Měla čtyři sourozence. Jejím rodiči byli dr. Adalbert Billitzer (1845–1929) a Sidonie, roz. Ehrenfeld (1850–1914). Oba se narodili v dnešní slovenské Nitře. Adalbert Billitzer si podržel svoje „mojžíšské“ vyznání celý život.

signatur rukopisů svých skladeb se vždy podepisoval jako „Viktor“. Druhé křestní jméno „Josef“ pocházelo zřejmě od jednoho z členů bohatě rozvětveného příbuzenstva z matčiny strany, vídeňského majitele nemovitostí Josefa Billitzera (6. sloupec), který ovšem ke křtu za sebe poslal zástupce. Možná je ale také varianta, že jméno „Josef“ dostal Viktor po svém dědečkovi z otcovy strany. Třetí možností je, že otec Maximilian toto jméno zvolil na počest svého nejvyššího velitele, císaře Františka Josefa I., který 2. prosince v roce Viktorova narození oslavil 50. výročí nástupu na trůn.

K situaci monarchie kolem roku 1900

Rok 1898 nebyl ale poznamenán pouze každoročně se opakujícími oslavami korunovace císaře, který nyní vládl už půl století. Do přípravy oslav najednou 10. září třesla jako bomba zpráva o zavraždění císařovny Alžběty – událost, která otřásla císařskou rodinou i celou monarchií. Obě události jakoby ve zkratce zrcadlily situaci císařství, zmítaného mnoha extrémy. A ani smutek nad smrtí Alžběty ani oslavná rutina císařského jubilea nemohly na dlouho zakrýt vnitřní stav říše, která se už od poloviny 19. století nacházela v postupném a nezadržitelném úpadku.

Vedle turbulencí, které byly zapříčiněny revolučními nepokoji roku 1848, byla jedním z raných projevů tohoto vývoje krymská válka (1853–1856). Rakousko se sice do válečných operací nezapletlo, ale střet zájmů s Ruskem vedl k zániku onoho spojení, které od Vídeňského kongresu garantovalo mír mezi Rakouskem, Pruskem a Ruskem. Tím se nevratně porušila rovnováha sil v Evropě a zároveň započala zahraničně politická izolace Rakouska. Krátce nato ztratilo Rakousko své provincie Lombardii (po bitvě u Solferina v roce 1859) a Benátsko (během prusko-rakouské války v roce 1866). Posledním krokem k mocenskému úpadku na evropské scéně byla porážka Pruskem v bitvě u Hradce Králové v roce 1866, v jejímž důsledku došlo k rozpuštění Německého spolku, který do té doby Rakousko vedlo jako předsednická mocnost, a poté k Bismarckem řízenému rozhodnutí německých knížat o „maloněmeckém řešení“. Pruskému císaři Vilémovi tato situace vynesla v roce 1871 německou císařskou korunu, Rakousku však způsobila vytěsnění z Německé říše. V důsledku pruského triumfu se nyní mezinárodně zcela izolovaná habsburská monarchie musela definitivně rozloučit s postavením evropské mocnosti.

Rakousko-uherské vyrovnání v roce 1867 lze v tomto kontextu chápat jako pokus čelit tomuto vývoji alespoň vnitropoliticky. Přiznání autonomie největšímu neněmeckému národu monarchie – po porážce uherského povstání vedeného Kossuthem (1848) – bylo už dávno na spadnutí. Ale až po dlouhých jednáních mohl být nový status Uherska stejně jako celé monarchie potvrzen korunovací císaře Františka Josefa I. uherským králem. Tím se ale vyřešil pouze jeden z problémů mnohonárodnostního státu, neboť personální unie obou částí říše jako c. a k. (císařské a královské) monarchie vyvolala závist a tužby ostatních, při tzv. „vyrovnání“ (Ausgleich) nerespektovaných národů, a výrazně posílila jejich snahy o osamostatnění. Zejména slovanské národy a především Češi vyvolávali neklid svými neustálými požadavky na rovná práva, resp. suverenitu, které prosazovali stále energičtěji. Proti panslavismu, který vznikl na tomto základě, se naopak v německojazyčných částech říše formoval extrémní pangermanismus, k jehož programovým bodům – vedle odmítnutí

panslavistických požadavků – patřila i revize „maloněmeckého řešení“. Tento požadavek německých nacionalistů vehementně odmítala zejména Sociálnědemokratická strana, založená v roce 1888, která proti nacionalismu jakéhokoliv ražení stavěla internacionalismus dělnické třídy. Tak k odstředivým snahám národů přibýly jako další zneklidňující faktor kontroverze vznikajících politických stran.

Mezi početné vnitřní problémy monarchie, které tím či oním způsobem rozpalovaly horké hlavy, patřil i nárůst antisemitismu. Ve Vídni tento vývoj vyvrcholil, když mohutná antisemitská propaganda pomohla křesťanskému socialistovi Karlu Luegerovi ke zvolení vídeňským starostou. Přestože jej císař čtyřikrát odmítl na tento post jmenovat, nakonec Lueger do úřadu přece jen nastoupil a vládl Vídni od roku 1897 až do roku 1910. Proti antisemitismu postavil Theodor Herzl sionistické hnutí, jehož cílem bylo založení vlastního židovského státu.⁶

A konečně i v hudebním světě panovala po smrti Antona Brucknera (1896) a Johanesa Brahmsa (1897), s nimiž odešly poslední mimořádné osobnosti epochy hudebního romantismu, nálada zániku. Pole opanovali epigoni a nové síly se ještě nestačily prosadit. Sice se ve stínu Gustava Mahlera, který v roce 1897 převzal vedení vídeňské Dvorní opery, a Richarda Strausse, od r. 1898 prvního dvorního kapelníka v Berlíně, objevily pokusy rozšířit hranice po staletí se vyvíjející tonality, a tím tento systém překonat. Ale brzy se mělo ukázat, že oba mistři nechtěli nebo nemohli překročit imaginární hranici mezi dědictvím Wagnerovým a „Novou hudbou“, o níž sami usilovali. A také Arnold Schönberg měl před sebou v roce 1900 ještě dalekou cestu k atonalitě a avantgardismu svých dodekafonních děl. Jaké hudební vzory si Viktor Ullmann zvolil, přizná až o mnoho let později ve své *Válečné korespondenci* a také až z těchto 130 dopisů z jeho válečného údobí získáme první přehled o jeho raných skladatelských pokusech a o jeho dalších mnohostranných zájmech. Jeho knihovna z této doby obsahovala vedle psychologických, pedagogických, politických a sexuálně osvětových spisů také překvapující množství titulů krásné literatury.

Církev, armáda a škola

Právě naznačené politické, společenské a umělecké problémy rakousko-uherské monarchie konce 19. století se však života v malém posádkovém městě Těšín v celku příliš nedotýkaly. Viktor Ullmann strávil prvních jedenáct let svého života v tomto jednoduchém světě, v němž se dokázal orientovat, objevit část svých schopností a své vlohy rozvinout dle existujících možností. Vyrovnávání se s velkými otázkami života – jakým výzvám a nebezpečím bude muset čelit, jaké podněty bude moci tomuto světu poskytnout a zda jej dokáže vlastními činy změnit – pro něj začalo až s přestěhováním do Vídně. Nicméně už v jinak přehledném světě města Těšína poznal Ullmann poměrně brzy mocné instituce, řídicí celý stát i soukromí občanů – především katolickou církev, do jejíhož lůna byl přijat křtem 27. ledna 1898. Svátky církevního roku, procesí a nedělní návštěvy bohoslužeb, na které ho nejdříve provázela matka a později přísné dozírající oko školy, zanechaly stopy, které nezmizely ani po desetiletích.⁷